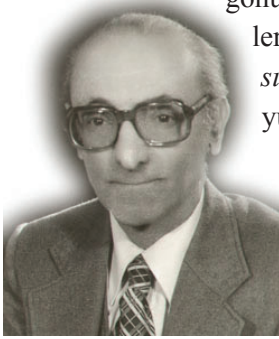

TÜRKÇE COĞRAFYA TERİMLERİ VE REŞAT İZBIRAK

Hamza ZÜLFİKAR

Habertürk televizyonu 27.02.2016 gecesi saat 9.30'da "Küresel Isınma ve İklim" adlı bir konu üzerinde bilim adamlarının görüşlerini alıyordu. Teke Tek adlı bu programa katılanlar arasında İlber Ortaylı da vardı. Anadolu'nun yüksek dağlarındaki kar örtüsünün, Hakkâri il sınırları içinde bulunan Cilo dağlarındaki buzul tabakalarının giderek eridiği, Erciyes dağının üst eteklerinde kalan karların zamanla zirveye çekildiği söz konusu edilirken bir cümleyle Reşat İzbirak adı da telaffuz edildi. Adı bir cümleyle anılamayacak kadar önemli, saygın bu coğrafya bilgininin bir ömre sığdırdığı bilimsel etkinliği, yetiştirdiği insanlar, bilim adamları dışında coğrafya terimlerini Türkçeleştirmekteki çabası şükranla, minnetle anılmalıdır.

Türkiye'nin dağlarını dolaşmış, yüksekliklerini bilimsel ölçüler içinde tespit etmiş, ovalarını dolaşmış, ırmaklarını bir baştan bir başa incelemiş, Anadolu'nun coğrafi yapısı üzerinde çalışmış, kaynak niteliğinde eserler ortaya koymuş. Bu çalışmaların dışında bizi ilgilendiren yönü ise Türkçeye gönül vermesi, ömrünün bir bölümünü coğrafya terimlerini Türkçeleştirmeye ayırmasıdır. *Silsile-i cibal'e sıradağ, med u cezr'e gelgit, mai cari'ye akarsu* gibi yüzlerce Türkçe terim onun eseridir.

Bu alanda ilk olarak *Coğrafya Terimleri Üzerine Bazı Düşünceler* adlı çalışmasını ortaya koymuş. Dilimizin kurallarına sıkı sıkı bağlı kalarak Türkçe coğrafya terim türetmenin yollarını göstermiştir. Türk Dil Kurumundaki terim çalışmalarına katıl-

miş. Türettiği terimlerden Fransızca *perméable* karşılığı *sugeçirir* terimi dikkat çekici bir örnektir. Bir Türk dil bilgini gibi yapının anlamlı ve kurallı olmasını gözetmiş, *-ir* geniş zaman ekinin bir yapım eki gibi kullanılacağını ve bu tür kelimelerin bitişik yazılabileceğini düşünmüş. Onun bu tespiti 1970’li yıllarda terim çalışmaları yapanlara örnek olmuştur. Akıllıca bulunmuş *sugeçirir* terimi aynı zamanda Osmanlı Dönemi coğrafya terimleri içinde geçen *kabil-i nüfuz*’a karşılık olmuş, böylece *sugeçirir* dile iki yönlü bir katkı sağlamış, öteki fen dallarında da bu terim benimsenmiştir.

Reşat İzbirak hocamızın türettikleri bu birkaç Türkçe terimle sınırlı değildir. Aşağıda bazı örneklerini de ele alacağım terimlerin yapımcısı Reşat İzbirak, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinin öğretim üyelerindendi. İstanbul Üniversitesinin Coğrafya Bölümünden mezun olmuş, doktora çalışması yapmak üzere burslu olarak Almanya’ya (Berlin) gitmiş, doktora çalışmasını dönüştürerek Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde görevli olan Prof. Dr. Herbert Louis’in gözetiminde tamamlamıştır. 1944 yılında doçent, 1953 yılında profesör olan Reşat İzbirak, gerçekten Türk coğrafyasında, yer biliminde (jeomorfoloji), Türk terim biliminde iz bırakan örnek bir şahsiyet olarak 1981 yılında Ankara Üniversitesinden emekli olmuştur.

Türkçeleştirme çalışmalarının başladığı yıllarda Türk Dil Kurumunun bazı üyeleri Güneş Dil Teorisi ile zamanı tüketirken Reşat İzbirak, 1949 yılında *Coğrafya Terimleri Üzerine Bazı Düşünceler* adlı çalışmasını ortaya koymuştur. Bu çalışmasında halkın coğrafya ile ilgili kullandıkları kelimeleri canlandırmaya çalışmış, Almanca *prallhang* terimine *çarpak* karşılığını önermiştir. Bu terim *batak*, *yatak*, *durak* örneklerinde olduğu gibi kurallıdır. “Büklümler yaparak akan bir ırmağın büklümlerde suyun çarpıp aşındırdığı, alan” demek olan *çarpak* Türk Dil Kurumunun *Orta Öğretim Terimleri Kılavuzu*’na (1963) girmiş, ancak bu kılavuzda öteki terimlerde olduğu gibi tanım verilmemiş, terim şu biçimde verilmiş:

çarpak (coğ) Alm. *prallhang*

Reşat İzbirak, arazi uygulamaları yapan bir bilim adamı olarak tanınır. Van Gölü çevresindeki yüksek dağlar, Cilo dağları onun dolaştığı, uygulama

yaptığı alanlardır. Bu çalışması *Cilo Dağları ve Hakkâri ile Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmalar* adıyla 1951 yılında Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yayını olarak basılmıştır. Haritacılık onun bir başka uğraş alanıdır. Onun her çalışmasında Türkçe terimlere olan ilgisini, önerilerini görmek mümkündür.

Reşat İzbirak coğrafya terimlerine karşılık bulurken *ağız, ayak, burun, dil, kaş* gibi organ adlarından yararlanmıştır. Kıyıların denize doğru yaptığı uzantı *burun*, dağlık yerlerde geçit veren alanlar *boyun*, göllerin fazla sularının boşaldığı akarsu *ayak* olarak adlandırılmış. Akarsu çatallanarak denize karışıyorsa bu durum *çatal ağız* (delta) diye adlandırılmış. *Krater* karşılığı *yanardağ ağızı* bir başka örnektir. Esasen coğrafi yerlerin organ adlarıyla adlandırılması öteki alanlarda da dikkate alınmıştır. U biçiminde boru veya demir parçası *deveboynu* terimiyle adlandırılır. Bütün bu örneklerin kaynağı ise halkın şekilce benzetmelere dayanarak yaptığı adlandırmalardır.

Halk, coğrafi alanları doğal hareketliliği tarife çok isabetli karşılıklar bulmuştur. Örnek olarak şiddetli esen rüzgâra *adam uçuran* denmiştir. Bugün bu coğrafya terimini alana kazandıracak olursak *işveren* örneğinde olduğu gibi son heceye kaymış vurgudan dolayı *adamuçuran* biçiminde kelimeyi bitişik yazmalıyız.

Batılı coğrafyacılar da organ adlarından yararlanarak bazı coğrafya terimlerini kendi dillerinde karşılamıştır. Osmanlı Türkçesine gelince burada tutulan yol farklıdır. Örnek olarak Reşat İzbirak'ın *ağız* terimiyle karşıladığı “bir akarsuyun denize veya göle döküldüğü, karıştığı yer” terimine Osmanlı *munsap* demiştir. Bunun gibi göllerin fazla sularının boşaldığı akarsuya Reşat İzbirak, *ayak*, Osmanlı ise bu kavramı *mufriğ-i tabii* biçiminde adlandırmıştır.

Bel, boyun, ağız, dil gibi organ adlarından yararlanılarak Türkiye’de verilmiş çeşitli yer adları vardır. İzmir il sınırları içinde (Foça) denize deve boynu gibi uzanan kara parçasının adı *Deveboynu*’dur. İstanbul’da Fernbahçe Spor Kulübünün tesislerinin bulunduğu alanın adı *Dereağızı*’dır. Atatürk’ün Ege’yi düşmandan kurtarmak için İzmir’e giderken dinlendiği yol üzerindeki tepenin adı *Belkahve*’dir. Bir başka örnek ağızdan dışarıya uzatılmış bir dili andıran kara parçası *Dilovası* İstanbul’a yakın bir sanayi bölgesidir. Benzer örneklere Anadolu’nun birçok yerinde rastlamak mümkündür.

Organ adlarından yararlanılarak teknik alanlarda, bitki biliminde pek çok adlandırma yapılmıştır. Bütün bu buluşlar halkın eseridir. Bugün de Türkçe terim türetme ihtiyacı duyuluyor. Halkın yaptığı adlandırmalar dik-kate alınmalı, Türkçe terim türetirken bu imkân gözden kaçırılmamalıdır.

R. İzbirak, *zirve* karşılığı *doruk* örneğinde olduğu gibi yazı dilinde kullanılan bazı kelimelerden de yararlanmış. *yanık çukur* bunlardan biridir. *Volkan* karşılığı *yanardağ* terimine *yanık çukur* uygun düşmüştür. Ancak *yanardağ ağzı* ile *yanık çukur* terimlerinin tanımı gözden geçirilmeli, tanımlarındaki farklılık açıklanmalı, hangisinin *krater*'in karşılığı olduğu belirtilmelidir. Coğrafya terimleri arasında tartışmalı olanlar da vardır. Örnek olarak *gölet* kelimesindeki *-et* ek mi, *etmek* fiilinin kökü mü, Fransızca küçültme bildiren *kanalet* kelimesindeki *-et* mi? Terimlerin bitişik veya ayrı yazılmalarındaki tutarsızlık da ayrı bir sorundur. Yıllardır terim konusu üzerinde dururken her defasında yeni birtakım meselelerle karşılaşıyorum. Bu bakımdan terimlerin apayrı bir konu olduğu, bölümü, okulu olması gereken bir alan olabileceği kanaatindeyim.

1960'lı yıllarda Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde öğrenciyken tanıdığım R. İzbirak, Hocam Hasan Eren'in yakın çalışma arkadaşıydı. Dolaşısıyla ben de Reşat İzbirak'ı tanıdım. H. Eren, onun coğrafya bilgisini sık sık dile getirir, yaptığı terimlerden söz ederdi. Onların bulunduğu alan, Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın isteği ile kurulmuş İçişleri Bakanlığına bağlı Yer Adlarını Türkçeleştirme Kuruluydu. Onlar, kurulun diğer üyeleriyle Türkiye'de meskûn mahallere veya dağ, tepe, ova gibi doğal şekillere, yeni tesislere Türkçe adlar bulmakla görevliydi. Yıllarca süren ve bir akademi gibi çalışan bu kurulda Hasan Eren Türkçedeki yer adlarıyla ilgili pek çok makale yazdı. 1965 yılına ait *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*'nda bu makalelerin bir bölümünü görmek mümkündür.

1941 yılında yayımına başlanan *Türk Ansiklopedisi*, 1980 ihtilalinin ardından gündeme gelen konulardan biriydi. Yıllardır bu eserin bir türlü bitirilmemiş olması gerekçe gösterilip bu çalışmaya el konulmuş, kısa sürede tamamlanması Hasan Eren'e görev olarak verilmişti. Hasan Eren, 1980'li yıllarda Millî Eğitim Bakanlığınca yayımlanan *Türk Ansiklopedisi* çalışmalarını başredaktör olarak üstlenirken R. İzbirak'tan çok yararlandı. 33 cilt olarak yayımlanıp tamamlanan *Türk Ansiklopedisi*'nde Anadolu coğrafyasıyla ilgili terimlerin büyük bir bölümü R. İzbirak'ın kaleminden çıkmıştır.

1985'te yayımı tamamlanan *Türk Ansiklopedisi*'nin bu hâliyle aceleye getirildiği, Türklerle ilgili olmayan pek çok yabancı şahsiyetin, konunun yer aldığı; eskimiş bilgilerin, haritaların, bulunduğu gerekçe gösterilerek yeniden yayımlanması Hasan Eren tarafından Millî Eğitim Bakanlığına önerildiği hâlde bir sonuç alınmadı. Türk kültür tarihi içinde temas edilecek ne çok ihmaller var. Birileri bunları kale almalı, gündeme getirmelidir.

Yaşadığımız 2016 yılından geriye dönüp baktığımda kısıtlı imkânlar içinde özverili çalışmalar yapan Reşat İzbirak gibi nice bilgin, sanatçı, teknik adam ve yaşanan onca akademik olaylar unutulup gitti. Güçleri, bilgileri yettikçe Türk bilimine, sanatına hizmet edenleri şimdi ne anan var ne de hatırlayan. Türk Dil Kurumunun kuruluşunu takip eden yıllarda bu kurumda görev alanların bazıları bir idareci olarak sürelerini doldurup, sahneden çekilirken; bazıları da çalışıp eser yazdı terim üretti, sözlük, kılavuz yayınları yaptı. M. Ali Ağakay hasta yatağında bile *Türkçe Sözlük*'ün basımına gidecek düzeltmeleri esere işlemiştir. Agâh Sırrı Levent, Hasan Eren, Zeynep Korkmaz, Vecihe Hatipoğlu, Ömer Asım Aksoy, Enver Naci Gökşen, Hikmet Dizdaroğlu, Agop Dilaçar ve pek çok da gayretli uzman. Bunların arasında A. Dilaçar, Türk Dil Kurumunun başuzmanıydı. Birkaç yabancı dil bilirdi, Kurumun dış ülkelerle olan yazışmalarını üstlenmişti. *Kutadgu Bilig* üzerinde çalışırdı, Türk dili bibliyografyasını hazırlar, dış ülkelerde yayımlanan yayınları takip ederdi. Sovyetler Birliği'nden gelen Rusça kitapları tanıtır, onların ve Rus harfleriyle basılmış Türkçe eserlerin katalog fişlerini yapardı. Şimdi Türk Dil Kurumu Başkanı olmadığı hâlde onu başkan diye gösterip Türk Dil Kurumunu yerenler, Türk Dil Kurumunun etkinliklerinden, yayınlarından bazılarını işlerine geldiği gibi aralarından çekip eleştirirler, bugün olduğu gibi her zaman eksik olmamıştır.

Sözümüze tamamlarken coğrafya terimleriyle ilgili şu tespiti yapmadan geçmeyelim. R. İzbirak Hocamızın Türk Dil Kurumunca ve Millî Eğitim Bakanlığınca birkaç defa basılan *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, içerdiği Türkçe terimler açısından bir kaynak eserdir. Onun önerdiği terimler bugün ortaöğretimde yer etmiş ve üniversitelerin ilgili bölümlerinde o terimlerle dersler yürütülmektedir. Bununla birlikte yer bilimindeki gelişmeler, ülkemiz coğrafyasında görülen değişimler, yeni adlandırmalar yapmak, çağdaş terimleri tanımlamak ihtiyacını doğurmuştur. Terim konusunda öteden beri sayılı bir kurum olan Türk Dil Kurumunun, alan uzmanlarıyla coğrafya terimlerini yeniden ele alması bir ihtiyaç olarak görülmektedir. Kişisel olarak hazırlanmış terim sözlükleri her zaman eksik kalmış, eleştiriye uğramıştır.